

Gayrimüslim Osmanlı Askerlerine Yönelik Bir Zorunlu Çalışma Biçimi Olarak Birinci Dünya Savaşı'nda "Amele Taburları"

Mihrican Zorlu Günok, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü

ORCID: 0009-0009-8908-9227

E-Posta: mzorlugunok@gmail.com

Öz

Zorunlu çalışma, güç ve iktidar ilişkilerinin biçimsel yapısını ve içeriğini yansıtmaya açısından insanlık tarihinin en köklü olgularından birisidir. Her ne kadar günümüz koşullarında bir suç unsuru gibi algılsa da geçmişte iktidara malik olanlar, sermaye sahipleri ve devletler tarafından sıklıkla uygulanmıştır. Diğer yandan, devletlerin bu konuda rıza üretme ve meşruiyet sağlama noktasında elinin hâlâ çok güçlü olduğu da vurgulanmalıdır.

Bu çalışmada, Osmanlı İmparatorluğu'nun daha önceki dönemlerinde de hayata geçirilen ancak Birinci Dünya Savaşı'ndaki uygulanma biçimi hayli tartışmalı olan Amele Taburları konusu zorunlu çalışma bağlamında ele alınacaktır. Savaş durumunda, bir tür geri hizmet birliği rolü üstlenerek düzenli orduya destek olmaları amacıyla kurulan bu taburlar, özellikle Birinci Dünya Savaşı'nda büyük ölçüde silahsızlandırılmış gayrimüslim askerlerden oluşturulmuş ve bu asker işçiler oldukça zorlu koşullarda zorunlu hizmete tabi tutulmuşlardır. Nitekim, bu çalışma açısından önem taşıyan noktalardan biri Amele Taburları'nın geçmiş dönemlerde üstlendiği rol değil, Osmanlı'nın son döneminde ne türden bir amaca hizmet etmek üzere kurulmuş olduğudur.

Ermeni Tehcirindeki rolü nedeniyle oldukça tartışmalı bir konu olan Amele Taburları, Türkiye'de üzerine çok fazla çalışılmamış olmasına rağmen oldukça dikkat çekici bir konudur. Balkan Savaşları'nda alınan yenilginin yarattığı hayâl kırıklığı ve aynı dönemde hız kazanan milliyetçilik akımlarının bir tehdit olarak algılanması Osmanlı Devleti'nin Amele Taburları'nı önceki dönemlerden farklı bir amaçla, bir tür etnik denetim aracı olarak kullanmasına neden olmuştur. Mevzu bahis denetime sadece Ermenilerin değil Rumların, Yahudilerin ve diğer gayrimüslim unsurların da dâhil edildiğini ilave etmek gerekir. Uygulama bir yönüyle uluslaşma projesinin bir yansımasıdır. Diğer yandan, bu durum Müslüman Türk unsurların bu taburlarda hiç bulunmadığı anlamına da gelmemektedir. Taburların büyük kısmında, sayısal olarak gayrimüslimlerin altında olsa da Müslüman Türkler de bulunmuştur. Ancak askerlik çağındaki Osmanlı nüfusunun büyük bir bölümü zorunlu askerlik hizmetinde olduğundan Birinci Dünya Savaşı döneminde Amele Taburları'nda bulunan

Müslüman Türklerin taburlarda zorunlu çalışmaya tabi tutulan gayrimüslim nüfus kadar genç olmadığı sonucuna kolaylıkla varılabilir.

Bu çalışmayla amaçlanan hem literatürde konuyla ilgili eksikliği gidermek hem de tarihsel bir olguya sosyal politika perspektifi üzerinden teorik bir temel kazandırmaktır. Genellikle tarihçilerin üzerine çalıştığı bir konuyu sosyal politika literatüründe tartışma konusu yapmak da diğer bir amaçtır. Konunun zorunlu çalışma ekseninde tartışılması ve Amele Taburları'nın çalışma koşullarının özel olarak vurgulanması da bu yüzdendir. Sonuç olarak, Amele Taburları'nın varoluş koşulları, faaliyetleri ve çalışma biçimleri despotik emek rejimlerinin nitelikleri hakkında da bir şeyler söylemektedir. Bu nedenle, çalışmada Amele Taburları'nın mümkün olduğunca disiplinler arası bir yaklaşımla tartışılması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Zorunlu Çalışma, Birinci Dünya Savaşı, Zorunlu Askerlik, Balkan Savaşları, Amele Taburları.

The 'Labor Battalions' in the First World War as a Form of Forced Labor Imposed on Non-Muslim Ottoman Soldiers

Abstract

Forced labour is one of the most deeply rooted phenomena in human history in terms of reflecting the formal structure and content of power relations. Although forced labour, which is subject to intensive labour control, is perceived as a criminal element under today's conditions, it was frequently practiced in the past by those who held power, capital owners, and states. On the other hand, it should be emphasized that states still possess considerable capacity to generate consent and legitimacy in this regard.

In this study, the issue of the Labour Battalions—an institution that had existed in earlier periods of the Ottoman Empire but whose implementation during the First World War was highly controversial—will be examined within the context of forced labour. These battalions, established to serve as a kind of auxiliary service unit supporting the regular army during wartime, were composed largely of disarmed non-Muslim soldiers during the First World War, who were subjected to compulsory work under extremely harsh conditions. Indeed, one of the key points of this study is not the role previously undertaken by the Labour Battalions, but rather the purpose they were intended to serve in the final period of the Ottoman Empire.

Although the Labour Battalions remain a highly controversial subject due to their role in the Armenian Deportation, they have not been extensively studied in

Turkey, despite their remarkable significance. The disappointment caused by the defeat in the Balkan Wars, combined with the perception of the rising nationalist movements of the period as a threat, led the Ottoman Empire to employ the Labour Battalions for a purpose different from that of earlier periods — as a form of ethnic control. It should be added that this form of control included not only Armenians but also Greeks, Jews, and other non-Muslim groups. In one sense, the practice can be seen as a reflection of the nation-building project. On the other hand, this does not mean that Muslim Turks were completely absent from these battalions. Although their numbers were generally smaller than those of non-Muslims, Muslim Turks were also present in many units. However, given that a large portion of the Ottoman male population of military age was already engaged in compulsory military service, it can be reasonably inferred that the Muslim Turks serving in the Labour Battalions during the First World War were, on average, older than the non-Muslim population subjected to forced labour in these battalions.

The purpose of this study is twofold: to address the gap in the existing literature on the subject and to provide a theoretical foundation for a historical phenomenon from a social policy perspective. Another aim is to introduce a topic that has generally been examined by historians into the realm of social policy discussions. The reason for framing the issue within the context of forced labour and placing special emphasis on the working conditions of the Labour Battalions lies precisely in this objective. Ultimately, the conditions under which the Labour Battalions emerged, their activities, and their modes of operation also reveal significant insights into the characteristics of despotic labour regimes. Therefore, this study seeks to discuss the Labour Battalions through an interdisciplinary approach as far as possible.

Keywords: Forced Labour, First World War, Balkan Wars, Compulsory Military Service, Labour Battalions.

Giriş

İlk duyulduğunda, çoğunlukla kölecî toplumsal sistemlere özgü bir unsur olarak algılanan zorunlu çalışma, insanlık tarihinin farklı dönemlerinde birbirinden farklı nedenlerle iktidar sahipleri tarafından hayata geçirilmiş despotik bir emek rejimine işaret etmektedir. Varlığını mümkün kılan baskının kaynağı dönemselsel olarak farklılık gösterse de kişilerin kendi iradeleri dışında onlara dışarıdan dayatılan bir eylem olması anlamında zorunlu çalışma, yoğun bir emek denetimine konu olmaktadır. Bu bağlamda, emek denetimine konu olan her eylemin zorunlu çalışmaya işaret etmediği ancak zorunlu çalışmaya konu olan eylemlerin mutlaka başka birileri tarafından uygulanan emek denetimine işaret ettiği öne sürülebilir. Eşitsiz güç dağılımının bir sonucu olarak ortaya çıkan zorunlu çalışma, birinin emeğini

ve fiziksel kapasitesini bir başkasının emrine sunması, emeğinin ürünlerinin ise gasp edilmesidir. Burada güç uygulayan taraf bir kişi olabileceği gibi bir topluluk, grup veya devlet de olabilir. Fark, büyük ölçüde devletlerin talep ettikleri fiilleri rasyonel ve hukuki bir zemine oturtabilme kabiliyetlerinde yatmaktadır. Savaş ya da doğal afetler gibi olağanüstü durumlarda devletler, gerekli buldukları ölçüde zorunlu çalışmaya başvurabilmektedirler.

Bu çalışmada, Osmanlı'nın geçmiş dönemlerinde de muhtelif isimler altında orduda kullanılan (Mutlu, 2007: 44); genellikle devletin belirlediği alanlarda faaliyet gösteren ve varlıkları Birinci Dünya Savaşı'nda farklı bir anlam kazanan Amele Taburları ele alınacaktır. Bu taburların Birinci Dünya Savaşı döneminde İttihat ve Terakki Hükümeti tarafından hayata geçirilen Ermeni Tehciri ile yakından ilgili olduğu gerçeği her ne kadar bu çalışmanın konusu olmasa da yeri geldikçe vurgulanacaktır. Bu yönüyle konu özünde tartışmalı bir içeriğe sahiptir. Ordu sefere giderken yol açıp köprü yapmak ve ordunun ilerlemesini kolaylaştırmak (Mutlu, 2007: 164) gibi sorumlulukları olan bu taburlar devlet tarafından tanımlanan askerlik hizmetinin tamamlayıcı ve doğal bir unsuru gibi düşünülmüşse de son tahlilde bir tür etnik denetim aracı olarak kullanılmıştır. Bu etnik denetim stratejisinin Balkan Savaşları'nda uğranan hezimetle ve yine aynı dönemde tüm azınlıkları etkisi altına alan milliyetçilik akımlarıyla ilişkisi aşağıda açıklanacaktır.

Amele Taburları'nı, devasa bir imparatorluğun bünyesinde yüzyıllardır varlıklarını sürdüren gayrimüslim halkın, devlet tarafından yönetilmesi stratejisinin tarihi bir uğrağı olduğunu dikkate almadan tartışmak zordur. Aynı nokta, Osmanlı'daki askerlik sisteminin temel prensiplerini ve gelişim dinamiklerini anlamak açısından da yol göstericidir. Amele Taburları'nın Birinci Dünya Savaşı'nda üstlendiği rol, hükümet yönünden bakıldığında belirli açılardan anlaşılır tarafları olmakla birlikte, Osmanlı'nın son döneminde hayata geçirilen en sert politikalardan birinin sonucu olarak değerlendirilmelidir. Belki de adeta bir tabu olarak tanımlanan Ermeni Tehcirindeki rolünden ya da diğer bir ifadeyle tehcir olgusuyla birlikte ele alınması gereğine olan inançtan dolayı bu konuya sosyal politika literatüründe rastlamak zordur. Ne var ki, bu tarz tarihi olguların sosyal politika gündemine taşınması ve tartışma konusu yapılması hem literatürün zenginleşmesi hem de ana akım tarih yaklaşımlarının ötesinde farklı bakış açılarına yer açması bağlamında hayli önemlidir. Buradan yola çıkarak, sosyal politika disiplininin özellikle sanayileşme sonrası döneme özgü bir fenomen olan emek-sermaye çatışmasının toplumsal ve ekonomik alanda yarattığı yozlaşmaya bir cevap niteliği taşıdığı şeklindeki dar yorumundan

kaçınılması gerektiği sonucuna ulaşılabilir. Nitekim, belirgin ve katı Marksist bir hatta başvurulmayacaksa konunun bir sanayileşme ve emek-sermaye çatışması sorununa işaret etmediği de öne sürülebilir. Pars Esin'in de (1982: 119) belirttiği gibi, sosyal politikanın sınırlarını belirlemek zor olabilir ancak içeriğinin zengin olduğunu öne sürmek kolaydır. Dolayısıyla, sosyal politikanın geniş bir yorumu okuyucuya neden bu çalışmanın sosyal politika disiplinine bir katkı olarak düşünülebileceğinin anahtarını sunar. Kalkış noktası, sosyal politikanın kapsamının toplumun bütün kesimleri ve sosyal sorunları olduğu olmalıdır (AÖF, 2018: 8). Öte yandan, böylesi bir kalkış noktasını referans alırken geniş toplumsal yapının altyapıları ve toplumsal yaşamın her görünümünün kendi aralarında çok yoğun bir şekilde karşılıklı ilişkiler içinde ve kompleks olduğunu da (Esin, 1982: 119) gözden kaçırmamak gerekir.

Bu çalışmanın amacı, Amele Taburları'nın kuruluş süreçlerini ve çalışma koşullarını bir sosyal politika meselesi olarak zorunlu çalışma ekseninde incelemek, ancak bunu yaparken de tarihsel bir perspektifi uygun bir şekilde ortaya koymaktır. Osmanlı'da zorunlu askerlik sistemi ve Amele Taburları'nın kuruluşuna neden olan motivasyona ilişkin başlıklar da bu yüzden açılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne uzanan yolda özellikle toplumsal ve siyasal anlamda kesin bir kopuşun yaşanmasının mümkün olmadığına yönelik inancından dolayı, yazar konuyu tarihsel süreklilik zemininde ele almıştır. Buradan hareketle, aşağıda detaylıca tartışılacağı üzere, Amele Taburları'nın zorunlu bir çalışma biçimine işaret etmesi; zorunlu çalışmanın Uluslararası Çalışma Örgütü'nün öncelikli konuları arasında yer alması; mevzu bahis zorunlu çalışmanın dönemin hükümetinin ayrımcı politikaların bir sonucu olarak özellikle belirli bir gruba (gayrimüslimlere) yönelmesi; bu yolla ve dolaylı olarak sermayenin din ve ırk temelinde el değiştirmesi; konunun emek tarihi çalışmaları açısından da bir anlam ifade etmesi ve son olarak savaş olgusunun başlı başına toplumsal bir sorun olması konuyla ilgili olarak sosyal politikanın geniş yorumuna karşılık gelmektedir.

Metin bir araştırma makalesidir. Konuyla ilgili olarak bir yıldan uzun bir süre Türkçe ve İngilizce dilinde kitap ve makale taranmış; akademik metinlerin yanı sıra günlük ve anı türündeki metinlerden de yararlanılmıştır. Özellikle gayrimüslimler tarafından tutulan günlükler, anı kitapları, romanlar oldukça yol gösterici ve yararlı olmuştur. Bu metinlerin hepsi olmasa bile bir kısmı metinde kullanılmıştır. Bu tür kaynakların neredeyse tamamının gayrimüslim askerler tarafından yazılmış olması da hiç kuşkusuz Osmanlı

ordusundaki sıradan askerlerin çoğunun okuma yazma bilmemesiyle ilgilidir (Zürcher, 2005: 174). Bunların yanı sıra, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığının resmi internet sitesinde de detaylı bir arama yapılmış, beş yüze yakın kaynak tek tek incelenmiş ve gerekli bulunanlar metinde kullanılmıştır. Bu metinlerin Osmanlı Türkçesi ile yazıldığını ve ücretli bir çevirmen desteğinden faydalandığını da vurgulamak gerekir.

Teorik Açıdan Zorunlu Çalışma

İnsanların, emeklerinin tahakküm altına alınması suretiyle sömürülmeleri çok eski dönemlere uzanmaktadır. İlk Çağdan beridir, bir kısım insan, diğer bir kısım insanı ırksal, sosyal, siyasal, dinsel ve özellikle ekonomik nedenlerden hareketle kullanmış, insan onur ve haysiyetiyle bağdaşmayacak kötü koşullarda çalıştırmıştır (Özdemir, 1998: 181). Zorunlu çalışma olgusu, tarihsel bağlamı açısından çeşitli şekillerde ortaya çıkabilmektedir. Henüz paranın ortaya çıkmadığı ekonomilerde kişilerin vergi yükümlülüklerini yöneticilerine kişisel hizmet sağlayarak yerine getirmesi mümkündü. İnsan emeğiyle yapılan bu tür ödemeleri kabul eden antik krallar, aynı anda birden fazla sorunu çözebilmiştir. Zorunlu çalışma ve angarya¹ olarak da çevrilmesi mümkün olan ve antik dünyada zorunlu emek vergisi olarak tanımlanan “corvee,” krala kişisel sadakatin görünür bir göstergesi olup güvenilir bir işe alım yöntemi sağlamıştır. Kral, her zaman asker olarak hizmet edecek, kraliyet arazilerinde veya madenlerinde çalışacak, sulama için bentler ve kanallar ile tapınaklar ve anıtlar inşa edip bakımını yapacak insanlara sahip olacağından emin olmuştur (Webber ve Wilddavsky, 1986: 44).

Osmanlı’da on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında başlayıp yirminci yüzyılın ortalarına kadar süren Amele-i Mükellefe de dikkat çeken bir zorunlu çalışma örneğidir. Osmanlı’nın idari, mali, siyasi alanlarda modernleşme çabasına girdiği bu dönemde iç ticaret güçlenmiş, üretim ve tüketim bölgeleri dış pazarlarla daha fazla bütünleşmiş, bayındırlık faaliyetleri artmıştır. Bu yüzyıl aynı zamanda şiddetli savaşların yaşandığı ve askeri amaçlı nakliyenin önem kazandığı bir dönemdir. Nitekim merkezden uzak bölgelerde devletin etkinliğinin ve otoritesinin yetersizliği yol yapımının önemini artırmış ve yöre halkının yol yapımında çalıştırılması gibi bir zorunlu çalışma uygulamasına gidilmiştir (Akkuş ve Yıldırım, 2017: 509-510).

Zorunlu çalışmaya Birinci Dünya Savaşı’nda da yaygın biçimde başvurulmuştur. Özellikle İttifak Devletleri ciddi bir malzeme ve insan gücü sıkıntısıyla karşı karşıya oldukları ve uluslararası işgücü piyasasından kopmuş oldukları için işgücüne ihtiyaç duymuştur. Bu nedenle, işgal altındaki topraklardaki

insan gücünün sömürülmesi, sömürgelerinden işgücü temin edebilen İttifak Devletleri'ne kıyasla İttifak Devletleri için çok daha büyük bir önem taşımış, Birinci Dünya Savaşı sırasında zorla çalıştırmanın büyük bölümü İttifak Devletleri'nin etkili olduğu alanlarda gerçekleşmiştir (Thiel ve Westerhoff, 2014). Benzer şekilde, İkinci Dünya Savaşı sırasında milyonlarca işçinin zorla çalıştırılması Almanya'da ve Almanya'nın işgal ettiği tüm Avrupa ülkelerinde Nasyonal Sosyalist çalışma politikasının temel özelliklerinden birisi olmuş (Herbert, 2000: 192); Sovyet savaş esirleri, yerel siviller ve Yahudiler Alman otoritelerinin kontrolünde yol yapımında zorla çalıştırılmışlardır (Angrick, 2004: 85).

Türkiye tarihinde, zorunlu çalışma denildiğinde akla gelen en çarpıcı örneklerden biri hiç şüphesiz 1942'de hayata geçirilen Varlık Vergisi Kanunu ve uygulamalarıdır. Özellikle, İstanbul'da yaşayan ve Ayhan Aktar'ın ifadesiyle (2021: 367) "gösterişçi tüketim alışkanlığına sahip" gayrimüslim sermaye sınıfını cezalandırmak için hayata geçirilen ve anlaşıldığı kadarıyla büyük ölçüde kişinin servet miktarından bağımsız, keyfi olarak² belirlenen bu vergi için oldukça kısa ödeme süreleri ön görülmüştür. Süreç, vergilerini zamanında ödeyemeyen mükelleflerin bedenlen çalışmaları ve vergilerini çalışarak ödemeleri amacıyla çalışma kamplarına yollanmasıyla sonuçlanmıştır (Aktar, 2021: 364). Vergisini zamanında ödeyemeyen mükelleflere gözdağı vermek amacıyla uygulanan bu ilginç yaptırımda hükümetin İkinci Dünya Savaşı yıllarındaki "Yahudi toplama kampları" psikozundan yararlandığını öne sürmek mümkündür (Akar, 2009: 90). Sadece Türkiye değil diğer ülkelerden de çok büyük tepki alan bu vergi uygulamasındaki bedenlen çalıştırma cezasının dünyadaki tek örneği olması nedeniyle tarihe geçtiğini de belirtmek gerekmektedir (Öztürk, 2013: 152).

Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO)'ne göre zorunlu ya da mecburi çalışma kişiye devlet, özel sektör işletmeleri ya da bireyler tarafından dayatılan bir ceza tehdidi altında zorla yaptırılan ve kişinin kendi özgür iradesiyle kabul etmediği tüm iş ya da hizmetleri ifade eder (ILO, 2015: 7). Bu tanımdan yola çıkarak zorunlu çalışma ile özgür olmayan emeğin en uç biçimi olan kölelik arasında ayırım yapmak da önemlidir. Zorla çalıştırmanın aksine, kölelik esas olarak mülkiyetle ilgili bir terimdir. Zorla çalıştırılan kişiler yalnızca otoriteler tarafından kontrol edilirken, köleler sahiplerinin mülkiyetidir (Thiel, 2014). Her ne kadar, mülkiyet kavramını içermemesi bakımından zorunlu çalışma kölelikten ayrılrsa da uygulamanın bireyin özgürlüğüne benzer derecede bir kısıtlama getirdiği açıktır. Şiddete başvurulması zorunlu çalışmayı birey üzerindeki etkisi bakımından köleliğe benzer kılmaktadır (Weissbrodt,

2002: 12). Zorunlu çalışma bu bağlamda belki de modern köleliğin ve insan sömürsünün yaygın bir unsuru olarak nitelendirilebilir (Das, 2022: 23).

Diğer yandan, ILO'nun ortaya koyduğu kriterlere göre zorunlu çalışma mutlak şekilde yasaklanmamış bunun yerine, belirli kamu yararına hizmetleri kapsayan istisnalarla sınırlandırılmıştır. Bu istisnalar; askeri hizmet, yurttaşlık görevleri, adli cezalar kapsamında çalışma, acil durumlara müdahale ve toplumsal hizmettir (Allain, 2018). Zorunlu çalışmada kişi karşılık olarak ücret alsa da gönülsüz bir şekilde çalışmaktadır. Oysaki çalışma, kişinin serbest iradesiyle yüklendiği bir faaliyettir. Bu yükün kişiye zorla kabul ettirilmesi, kendisinin iradesi dışında bir faaliyette bulunmaya mecbur bırakılması hem kişi hürriyetiyle bağdaşmaz hem de bu duruma sokulan kişi için bir eziyet teşkil eder (Özdemir, 1998: 183).

Amele Taburları'nın ve yapmakla mükellef oldukları işlerin hangi bağlamda zorunlu çalışmaya konu olduğu da hiç kuşkusuz açıklanmaya muhtaçtır. ILO'nun zorunlu çalışmaya dair tanımında askerlik hizmetinin istisna olduğu belirtildi. Öte yandan, Amele Taburları zorunlu askerlik sistemi içerisinde bir alt-kategori teşkil etmiş ve bu yolla zorunlu askerlik hizmetinden gerek askeri ihtiyaçlarla ilişkili ağır fiziksel işlere, gerekse de tarım gibi diğer ekonomik sektörlerle işgücü temin edilmiştir. Bu anlamda, Amele Taburları'ndaki eratin askeri yapı içerisinde "cebren harp işçisi" olarak istihdam edildiği söylenebilir (Beşikçi, 2017: 555). Üstelik, devletin burada iki yönlü bir avantaj elde ettiği de açıktır. Öncelikli olarak bu tarz bir çalışmaya konu olan kişiler ucuz işgücünü teşkil ederler. İkinci olarak da askeri kanunlarla kontrol altında tutulan asker işçilerin ekonomik ve demokratik taleplerinin engellenmesi, başka bir ifadeyle disipline edilmesi de hayli kolaydır (Çatma, 1998: 16). Disiplin ya da denetim meselesinin gündeme getirilmesi bu taburların, büyük ölçüde Balkan Savaşları'yla birlikte milliyetçilik akımlarından etkilenip ülkeyi sırtından vuracağı düşünülen gayrimüslimler tarafından doldurulmasıyla ilgilidir. Mevzu bahis döneme has koşulların her biri İttihat ve Terakki Partisi üyelerinin çalışma çağına olan bu gayrimüslim efradın denetim altında tutulması gerektiğine olan inancını pekiştirmiştir. Dolayısıyla, her ne kadar bu metnin ağırlık merkezine zorunlu çalışma olgusu yerleştirilmiş olsa da meselenin bir anlamda bir emek denetimi meselesi olduğu da gözden kaçırılmamalıdır.

Osmanlı'da Zorunlu Askerlik Hizmeti ve Gayrimüslimler

Amele Taburları'nı Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan azınlıkların, daha açık bir ifadeyle gayrimüslimlerin, askerlik hizmeti konusundaki rollerini

dikkate almadan açıklamak bu oluşumun meşruiyetinin hangi noktada temellendirildiğini anlamak noktasında yetersiz kalacaktır. Düzenli orduları desteklemek üzere geri hizmet birlikleri olarak sahaya koşulan bu yapılar, görece esnek bir örgütlenme modeline sahip olmuş ve savaş durumlarında özellikle altyapı ile ilgili önemli sorunların üstesinden gelmek konusunda büyük fayda sağlamışlardır. Ancak gayrimüslimlerin, hükümetin o dönem muhtelif nedenlerle ihtiyaç duyduğu etnik denetimin sağlanabilmesi amacıyla Amele Taburları efradına dönüştüğü gerçeği resmi söylemin bir parçası olamayacağından konu kendine zorunlu askerlik hizmeti tartışmaları bağlamında yer bulmuştur. Hatta Amele Taburları bu yönüyle Lozan görüşmelerine bile konu olmuştur. Görüşmeler esnasında, Avrupa devletleri temsilcileri öncelikle Amele Taburları'nı gayrimüslimlerin zorunlu askerlik hizmetinden muaf tutulmaları bağlamında gündeme getirmiş, gayrimüslimlerin zorunlu askerlik hizmetine tabi tutulmasına karşı çıkmış ve bunun Amele Taburları ile sonuçlanacağını ileri sürmüşlerdir (Suciyan, 2021: 121).

Osmanlı'daki tarihsel gelişimi bağlamında Avrupa örneğine benzer genel zorunlu askerlik modeli İkinci Mahmut döneminin sonunda tartışılmaya başlanmıştır (Zürcher, 2015: 244). Osmanlılarda askerlik Müslümanlara ait temel bir vazife ve mükellefiyet olarak görüldüğünden, prensip olarak gayrimüslimler orduya alınmaz, buna karşılık kendilerinden her yıl dini bir vergi olan cizye tahsis edilirdi (Shaw, 2014: 525). Bununla birlikte, kuruluşundan itibaren ihtiyaç duyuldukça gayrimüslim nüfustan asker alımı yapılmış, Osmanlı ordusu içinde daha çok teğmen ve yüzbaşı rütbesine sahibi Ermeni ve Rum ordu doktorlarından oluşan doktor subaylar bulunmuşsa da (Zürcher, 2015: 257) ordu temelde Müslümanlardan oluşmuştur. Asker ihtiyacı, özellikle on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda tamamen bu kesimden sağlanmıştır (Gülsoy, 2000: 17). Gayrimüslim Osmanlı tebaasının asker olarak istihdamlarına dair en ciddi gelişmelerin yaşandığı dönem 1935 ve sonrasıdır. 1935 yılı, o güne kadar modern anlamda temelli askerlik hizmetinden muaf tutulmuş Osmanlı Hristiyanlarının, sınırlı da olsa, muvazzaf asker olarak donanmaya alındıkları tarih olması bakımından önemli bir kilometre taşıdır (Gülsoy, 2000: 9). Ülke genelini kapsamayan bu sınırlı uygulama ilk günden itibaren yoğun tepkilerle karşılaşmıştır (Gülsoy, 2000: 27).

Öte yandan, 1837'de kurulan askeri danışma kurulu bir yıl sonra beş yıllık askerlik hizmetinin başlatılmasını öne sürmüş ve bu öneri 1839'da ilan edilen reform paketi Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile birleştirilmiştir.

Hatt-ı Hümayun'da o güne kadar savunma yükünün farklı vilayetlere eşitsiz biçimde dağıtıldığı, yaşam boyu hizmetin nüfusa zarar verdiği ve ordunun kalitesini düşürdüğü belirtilmiştir (Zürcher, 2015: 244). Gülhane Hatt-ı Hümayunu'ndaki "muhafaza-ı vatan için asker vermek ahalinin fariza-ı zimmetidir" ifadesi ile, bir yükümlülük olarak askerlik hizmeti açık bir şekilde Tanzimat'tan sonra gündeme gelmiştir (Kırlı: 2019: 82). Yine Osmanlı hükümetinin, 14 Mayıs 1855'te Takvim-i Vekayi'de yayınlanan bir beyannameyle cizyenin kaldırıldığını ve bundan böyle gayrimüslimlerin de Müslümanlar gibi askerlikle mükellef olacağını resmen açıklamış olması da bir diğer önemli gelişmedir (Gülsoy, 2000: 58).

Kırım Savaşı'ndan sonra yürürlüğe giren Paris Barış Antlaşması'nın dokuzuncu maddesi gereği 1856'da ilan edilen Islahat Fermanı (Özhazinedar, 2023: 766) ise Tanzimat Fermanı'nın tamamlayıcısıdır. Islahat Fermanı ile Tanzimat Fermanı'nda tanınan temel hak ve hürriyetlerin varlığının bir kez daha teyit edildiği (Özhazinedar, 2023: 768) söylenebilir. Islahat Fermanı'nda eşitlik ilkesi ekonomik alanı kapsayacak şekilde genişletilmiş, bütün tebaanın askerlik görevinde eşit yükümlülüklerle sahip olduğu belirtilmiştir (Gümüş, 2008: 227). Ne var ki, kısa süre içinde bunun zannedildiği gibi kolay uygulanamayacağı anlaşıldığından dileyenlerin askerliklerini bedel-i askeri isimli bir bedel ödeyerek de yerine getirebilecekleri belirtilmiştir (Shaw, 2014: 529).

İşin aslı, 1830'lu yıllarda sayıları birkaç bini geçmeyen ve donanmada istihdam edilenler hariç, gayrimüslimlerin on dokuzuncu yüzyıl boyunca ciddi bir şekilde askere alınması mümkün olmamıştır (Kırlı, 2019: 82). Üstelik, mesele sadece Osmanlı askeri olmak hususunda ciddi bir direniş sergileyen gayrimüslim nüfus değildir, ironik bir şekilde çeşitli resmi ve hukuki düzenlemelerle bu nüfusu zorunlu askerlik hizmetine tabi kılmaya çalışan Osmanlı devlet adamları da ciddi çekinceler göstermişlerdir (Hacısalihoğlu, 2007: 61). Bu noktada devletin, aşar vergisinden sonra İmparatorluğun en önemli ikinci gelir kaynağı olan ve Hristiyanların askerlik hizmetinden muaf kılınmak üzere ödediği vergiyi (öncesinde cizye, sonradan iane-i askeri ve bedel-i askeri olarak adlandırılan vergi) tercih etmiş olabileceğinin de altını çizmek gerekir (Zürcher, 2015: 257).

Askeri muafiyet vergisinin önemi dışında, Osmanlı'da gayrimüslimlerin askerlik hizmetinden muaf tutulmasının nedenlerini padişah İkinci Abdülhamit tarafından yazıldığı düşünülen bir hatıratında da bulmak mümkündür. Hatıratında İkinci Abdülhamit, gayrimüslimlerden askerlik

hizmeti istemenin hayal kurmak olduğunu ve intihardan farksız olduğunu belirtmiştir. Ona göre, böyle bir durumda büyük devletler kolaylıkla Osmanlı'nın iç işlerine karışıp başına büyük dertler açacaktır. Bunun dışında, kırsalalarda Hristiyan askerler için kilise ve papaz talep edilmesi, Rum, Bulgar ve diğer unsurlardan oluşacak ayrı ayrı alayların ordu içinde ordu kurması anlamına gelecek ve bu da bir karışıklık anında Osmanlı devletine zarar verecektir (Sultan Abdülhamit, 1975: 121-122).

Zorunlu askerlik hizmetinin tüm Osmanlı tebaası için bir kez daha gündeme gelmesi Temmuz 1908'de iktidara gelen ve İmparatorluğun farklı etnik unsurları arasında birlik ve eşitliği ilk sıradaki öncelikleri olarak gören Jön Türkler tarafından 1909 yılında mümkün kılınmıştır (Zürcher, 2015: 258). Hiç şüphesiz bu kararın alınmasında Osmanlı'daki Müslüman ve gayrimüslim ahaliye aynı siyasi hakların ve görevlerin bağışlanması suretiyle eşitliğin sağlanmasına (Akçura, 1995: 17) dayanan Osmanlılık düşüncesi etkili olmuştur.

1909'da gayrimüslim Osmanlı erkeklerinin de Müslüman erkekler gibi silahlı altına alınacağına dair bir yasa çıkarılmıştır (Karakışla, 2015: 12). Bedel-i Askeri Vergisi'nin kaldırılıp akabinde gayrimüslim tebaanın askere alınması süreci önceki dönemde olduğu gibi hiç kolay olmamış, gayrimüslimler tarafından büyük bir tepkiyle karşılanmıştır. Ancak buna rağmen uygulama kısa da olsa bir süre devam etmiştir.³ Gerçekten de 1910'dan başlayarak 1918'e kadar gayrimüslim tebaadan muvazzaf veya redif sıfatıyla asker alınmış, Balkan Savaşı ve Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusunda çok sayıda Hristiyan ve Yahudi er görev yapmıştır. Ne var ki bu uygulama, Balkan Savaşı'nda, silahlı olarak orduya alınan gayrimüslimler arasında mevzilerini bırakıp düşman saflarına katılmak üzere firar edenlerin bulunduğu ve genel anlamda soruna dönüşen yoğun firarlar öne sürülerek 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi'yle birlikte sona ermiştir. 1919'da ise, İtilaf devletlerinin isteği üzerine alınan bir kararla, Osmanlı ordusunda bulunan bütün gayrimüslim askerler terhis edilmiştir (Gülsoy, 2000: 183). Öte yandan, Mondros'la birlikte bu uygulamanın sona erdirilmesinden çok daha önce Osmanlı hükümetinin Hristiyan tebaasına güvensizliği nedeniyle gayrimüslim askerlerin hemen hepsini silahsız bıraktığı ve bunun yerine onları farklı bir biçimde hizmet görmek üzere Amele Taburları'na sevk ettiğini de belirtmek gerekir. Silahsızlandırılmış bu askerler yollarda ve demiryollarında tamirat yapmış, özellikle de cepheye yük taşımışlardır (Zürcher, 2005: 171). Karakışla (2025: 28) bu durumu, İç Savaş yıllarında köleciliğin kaldırılmasını savunan Kuzeyli Ordusu'nun siyah Amerikalılara

silah vermek konusunda göstermiş olduğu güvensizliğe benzetmektedir (Karakışla, 2015: 28). Neredeyse on dokuzuncu yüzyılın tamamı boyunca gerek diğer devletlerin baskısı gerek Osmanlı'nın iç siyasetine içkin muhtelif nedenlerle siyasi ve hukuki düzlemde tartışılan gayrimüslim nüfusun zorunlu askerlik konusunun Amele Taburları ile sonuçlanması diğer tüm nedenler veri kabul edilirse oldukça ironiktir. Bu ironinin zirveye taşınmış hali hiç şüphe yok ki, İkinci Meşrutiyet'le birlikte yaygınlaşmış eşitlik söylemi ve kısa bir süre sonra tüm bu söylemin ayrımcı bir dil içinde yeniden tasarlanıp tamamen zıt bir politikanın aracına dönüşmesidir. Aşağıdaki başlıkta gayrimüslim askerlerin silahsızlandırılıp Amele Taburları'na yollanmasının nedenleri biraz daha detaylı açıklanacaktır.

Amele Taburları'nın Kuruluşuna Yol Açan Temel Motivasyon

Orhan Koloğlu'nun (2005: 279) belirttiğine göre; 1821 Yunan ayaklanmasına kadar Rum Milleti, Osmanlı'nın 'Milleti Sadıka'sını oluşturmuş, devletin üst kademelerinde, hariciyenin tercümanlık görevlerinde en çok çalıştırılan Rumlar olmuştur. Ancak ayaklanmadan sonra aynı kadrolara yoğun olarak Ermeniler getirilmiş ve Milleti Sadıka deyimi onlar için kullanılmaya başlanmıştır. Hatta İkinci Abdülhamit'in en yakın yardımcıları arasında pek çok Ermeni⁴ bulunmuştur. Aşağıda da belirtileceği üzere, Amele Taburları büyük ölçüde Ermenilerden oluşmaktadır. Dolayısıyla zamanla, diğer gayrimüslim unsurlar bir tarafa, özellikle Ermeni halkına yönelmiş ciddi bir tavır değişikliğinden bahsetmek gerekmektedir. Bu tarz bir tavır değişikliğinin kökeni hiç şüphesiz tarihsel süreçte ortaya çıkan birden fazla toplumsal ve siyasal etkileşime dayanmaktadır. Çalışmanın sınırlılıkları ve odak noktası nedeniyle mevzu bahis etkileşimlere ilişkin bütünsel bir takip bu çalışmada yapılmayacaktır. Yukarıda da vurgulandığı üzere çalışmanın tarih alanını kapsayan kısmı, konuyu anlaşılır kılmak bakımından, ortaya elverişli bir perspektifin konulmasını amaçlamaktır.

Gayrimüslimlerle iç içe yaşama olgusu Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarına kadar gider (Kılıç, 2013: 341). Bilhassa, Tanzimat'tan sonra muhtelif milletlere mensup uyruklarda kapsayıcı ve müşterek bir Osmanlılık bilinci doğmuş ve bu yeni Osmanlıların etkisi tüm Balkanlar ve Orta Doğu tarihine damgasını vurmuştur (Kırmızı, 2002: 305). Bu bağlamda, dikkat çeken önemli bir nokta 23 Temmuz 1908'de ilan edilen İkinci Meşrutiyet'in yarattığı coşku ortamının azınlıklar ve gayrimüslimler tarafından da paylaşılmış olmasıdır. İkinci Abdülhamit rejimine karşı gerçekleşen bir zaferi ifade eden meşrutiyet ortamında "Düşmanımın düşmanı dostumdur" psikolojisi ile kazanılmış zaferin etkileyici atmosferinde ülkedeki etnik ve dini gruplar

arasında hiçbir problemin yaşanmadığı kin, nefret ve terör olaylarının vuku bulmadığı hayali bir dünyaya taşınılmıştır (Şimşek, 2008: 56). İlginçtir ki, bu dönem kısa sürmüş ve hemen hemen tüm taraflar açısından bir yıkım olarak değerlendirilmesi mümkün yeni bir dönem başlamıştır. Esas konuya dönecek olursa, bugünden bakıldığında görülen şey, gayrimüslim askerlerin oldukça büyük bir kısmının ordudan sürülerek Amele Taburları'na yerleştirilmesinin ve bu uygulamanın zorunlu çalışma ekseninde gerçekleşen bir zulüm deneyimine dönüşmesinin en yakın ve en önemli nedenlerinden ilk ikisi Balkan savaşlarının kaybedilmiş olması ve aynı dönemde hız kazanıp tüm tarafları etkisi altına alan milliyetçilik akımlarıdır.

Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesi, Bosna Hersek'in Avusturya Macaristan tarafından, Girit'in de Yunanistan tarafından ilhakı, peş peşe gelen toprak kayıpları İkinci Meşrutiyet tarafından yaratılan ortaklığın nedenli zor olduğunu göstermiş ve büyük hayal kırıklığı yaratmıştır. İzleyen dönemde, Yemen ve Arnavutluk'ta yaşananlar (Şimşek, 2008: 70), Birleşik Balkan Devletler'nin (Sırbistan-Yunanistan-Bulgaristan) notalarında Osmanlı vilayetlerindeki Hristiyan ahalinin içinde buldukları "sefil hayatın ancak köklü islahatla sağlanabileceğini" ileri sürmeleri (Tunaya, 2023: 27-28) de vurucu etkiler doğurmuştur. Öte yandan, yine bu dönemde Ermeni siyasi partilerinin de İttihat ve Terakki'yi desteklemekten vazgeçmesi ve Ermenilerle ilgili meselelerin uluslararası platforma taşınması gerektiğine yönelik inançları; Rumların ise, Hristiyan nüfusun bulunduğu bölgelerin Yunanistan tarafından ilhak edilmesini savunan Venizelos'u ve onun "megale idea"sını desteklemeye başlaması da bazı diğer önemli gelişmelerdir (Keyder, 2014: 81).

Neredeyse, İmparatorluğun varlık nedeni olarak değerlendirilen Balkanlar'ın kaybı, İmparatorluğun coğrafya, kimlik ve nüfus yapısını değiştirmiş (Taştan, 2017: 42), gayrimüslimlere yaklaşımda net bir paradigma kaymasına neden olmuştur. Bu kayma sonucunda Osmanlılık fikri zeminini kaybetmeye başlamış ve Türkçülük akımları hızla yayılmaya başlamıştır (Hacısalihioğlu, 2007: 64). Balkan Savaşları'nın sebep olduğu bilinç ortamında toplum, kaybettiği toprakların telafisi amacıyla sınırları muğlak bir genişliğe sahip, tarihi ve ırki bir bütünlük arz ettiğini düşündüğü ve mutedil bir vatan olarak gördüğü Anadolu'ya yönelmiştir (Taştan, 2017: 42).

Bugün, Amele Taburları'nın kurulmasına ilişkin ana akım okuma Birinci Dünya Savaşı koşullarında ortaya çıkmış zaruri bir ihtiyacı tanımlamaktadır. İkinci Meşrutiyet'ten sonraki süreçte rıza üretme kapasitesi günden güne

düşen Osmanlılık fikrinin Türk milliyetçiliği tarafından altı oyulurken en büyük fatura Ermenilere kesilmiş gibi görünmektedir. Buna göre; savaş başladığında Ermenilerin bir kısmının Anadolu'da komiteci Ermenilerin organize ettiği isyanlara katılması, bazılarının Doğu Cephesi'nden Rus Ordusu'na firar ederek Ermeni Gönüllü Birliklerini oluşturması (Çaykırın, 2021: 132) önemli gerekçelerdir. Bu dönemde, firar edip sınırı geçerek Rus Ordusu'na katılan Ermenilerin yol ve arazi bilgileri sayesinde Rus zaferlerinde önemli bir rol oynadığı iddia edilmiştir (Morgenthau, 1918: 194). Hatta sadece düzenli orduda değil, Amele Taburları'na transfer edildikten sonra da benzer faaliyetleri sürdürdükleri düşünülmüştür. Bazı resmî belgelerde, hâlihazırda Ermenilerin durumunun fevkalade dikkate şayan olduğu, bundan dolayı Amele Taburları'nda mevcut Ermenilerin itaatsizliğine ve firarlarına meydan vermemek için askeri makamlarca tedbirler alınması gerektiği, meskûn Ermenilerin Anadolu'nun iç kesimlerine sürgün edilmeleri esnasında içinde Ermeni bulunan Amele Taburları değil de askerler tarafından güvenliklerinin sağlanması gerektiği ifade edilmiştir (BOA. DH. EUM. 2.Şb. 00009.00106.001). Benzer bir şekilde, Osmanlı tebaasından Rum askerlerin birçoğunun da Balkan Savaşları'nın ilk gerileme evresinde düşman tarafına geçtiği öne sürülmüştür (Şimşek, 2016: 127). Aşağıda görüleceği üzere, Rumlar da Ermeniler gibi Birinci Dünya Savaşı'nda kurulan Amele Taburları'nda önemli bir yer işgal etmişlerdir. Hatta sadece Birinci Dünya Savaşı'nda değil, Kurtuluş Savaşı'nda da eli silah tutan Rum gençleri güvenlik bakımından sakıncalı bulunmaları dolayısıyla denetim altına alınmak istenmiş (gayrimüslimler zorunlu askerlik hizmetinden muaf olmalarına rağmen) geçmişte olana benzer şekilde Amele Taburları'na yollanmışlardır (Taçalan, 1998: 52).

Amele Taburları büyük ölçüde yaşları veya fiziksel durumları ne olursa olsun silah taşımak açısından 'güvenilmez' olarak görülen gayrimüslim Osmanlı erlerinden oluşturulmuştur. Bu anlamda Amele Taburları yalnızca faydalı beden işlerini yerine getirmekle kalmamış, aynı zamanda ordu içindeki 'güvenilmez' askerleri kontrol etmenin bir aracı olarak da işlev görmüştür (Beşikçi, 2012: 130). Tabii bu noktada, bu "güvenilmez gayrimüslim askerlerin" temel motivasyonlarının da dönemin ruhuna uyacak şekilde milliyetçilik akımlarından aldıkları pay olduğu söylenebilir. Hiç şüphesiz, Osmanlı Devleti'nin özellikle Balkan Savaşları'nda karşılaştığı şey, azınlıkların milliyetçiliği ve toprak talepleriydi. Tarık Zafer Tunaya'ya göre "Balkan Yarımadası'nda koruyucularının etekleri altında yaşayan kitleler eski "efendi"ye Balkan Savaşı ile meydan okumuşlardır. Bunlar, milliyetlerini idrak ettiklerine inanarak devletleşen "Romantik Milletler" grubuna

mensupturlar” (Tunaya, 2023: 28-29). Dolayısıyla, kini olanın kuvvetli ve hayatta kalma şansına sahip olduğu anlayışıyla Osmanlı tarafında Balkan Savaşı bir tür dönüm noktası olarak görülmüş ve öç alma duygusunun milli bilinci doğuracağı düşüncesiyle bir şans olarak da değerlendirilmiştir. Adeta milli bekanın vazgeçilmez bir unsuru olarak görülen intikam duygusunun, nesilden nesile aktarılarak canlı tutulmasına çalışılmış; böylece bir milli intibahın gerçekleşeceğine inanılmıştır (Taştan, 2017: 98). Bir zorunlu çalışma biçimi olarak özellikle gayrimüslim askerlere dayatılan Amele Taburları’na ilişkin tüm unsurlar bu anlayışın bir gereği ve sonucu olarak okunmalıdır. Aksi takdirde, on dokuzuncu yüzyıl boyunca tartışma ve politika konusu olan gayrimüslimlerin zorunlu askerlik hizmetine ilişkin atılımların zihinlerde tam olarak yerini bulması mümkün olmayacaktır.

Amele Taburları’nın Kompozisyonu ve Çalışma Koşulları

Bu kısma kadar yazılanlarla amaçlanan konunun tarihsel bağlamı hakkında genel bir çerçeve çizmektir. Yukarıda ele alınan noktalar konuya dair anlaşılır ve basit bir çerçeve çizmek içindir. İkinci Meşrutiyet’ten Birinci Dünya Savaşı’na kadar uzanan süreçte yaşananların birkaç noktada toplanması okuyucuya romantik gelebilir. Hiç şüphesiz, Osmanlı Devleti ve gayrimüslim nüfus arasındaki ilişkilerin önemli bir boyutu on dokuzuncu yüzyılda saklıdır. Nitekim, zorunlu askerlik sistemine ilişkin tartışmalar da boşuna değildir. Daha önce belirtildiği gibi, çalışmanın sınırlılıkları ve odak noktası yüzünden o kısma değinmek mümkün olmamıştır. Bundan sonraki alt başlıklar ise bu taburların büyüklüğü, etnik yapıları ve zorunlu istihdama tabi tutulan asker işçilerin çalışma koşulları gibi konuları içerecektir.

Amele Taburları’nın Büyüklüğü, Etnik ve Demografik Yapısı

Amele Taburları ile ilgili belirtilmesi gereken ilk husus, bu taburların Osmanlı ordu teşkilatını oluşturan yedi ordunun menzil müfettişliklerine bağlı yapılar olduğudur. Sayıları 70 ve 120 birlik arasında olan taburlardaki kişi sayısı 25.000 ile 50.000 arasında değişmiştir (Zürcher, 2015: 270). Taburlar kuruldukları bölgenin ismiyle (mesela “Kütahya Amele Taburu” gibi) isimlendirilmişlerdir. Ancak taburlar o bölgede sabit olmayıp, ihtiyaç duyulan bölgelere sevk edilebilmişlerdir. Dolayısıyla, çoğunlukla sabit mekânlarda değil, çalışma yerlerindeki barınaklarda barınmışlardır (Özdemir, 1994: 33-34). Örneğin, Bolu İkinci Amele Taburu 1916 yılının Temmuz ortalarında, hâlihazırda faaliyette bulunduğu bölgeden binlerce kilometre uzaklıkta bulunan Amanos Demiryolu inşası için görevlendirilmiştir (Lüleci, 2020: 771).

Amele Taburları'nın etnik kompozisyonuna bakılırsa, çoğunlukla gayrimüslimlerden, özellikle de Ermenilerden oluştuğu göze çarpmaktadır. Birinci Dünya Savaşı sürecinde, seferberliğin başlamasından sonra, Harbiye Nezareti Vekâlet Dairesi bir direktif yayınlarak "Amele Taburlarının mümkün merteye, en çok gayrimüslimlerden teşkil edeceği"ni belirtmiştir (Özdemir, 1994: 31). Aynı dönemde Elazığ Valisi tarafından alınan bir karara göre "Amele Taburları mevcudu kâmilen Ermeni olmasına, bunların Erzurum, Bitlis istikametindeki yollarda çalışmaları sakıncalı görülmesinden dolayı Üçüncü Ordu Kumandanlığıyla yapılan muhabereden taburların Diyarbakır, Urfa yoluyla Halep vilayetine gönderilmelerine karar verilmiştir. Bunların kafile halinde jandarma müfrezeleri muhafazası altında sevk edilmeleri kararlaştırılmıştır" (BOA. DH. ŞFR. 00474.00122.001).

Avrupa ve Asya kıtalarını içerecek şekilde, Birinci Ordu'ya bağlı Amele Taburları'ndaki Müslüman askerlerin tüm ordudaki neferlere oranı %18,3 iken; Rumların %45,5, Yahudilerin %6,3 ve Ermenilerin %27,9'du. Bununla birlikte, Amele Taburları'nın içinde buldukları coğrafya da etnik dağılımlarını belirlemiştir. Örneğin; Halep Menzil Müfettişliği' ne bağlı 5.100 amelenin; 1.872'si Müslüman, 1.494'ü Rum, 664'ü Ermeni ve 175'i Yahudi'ydi. Yedisi Sivas, üçü Samsun'da olmak üzere Üçüncü Kolordu'ya bağlı on Amele Taburu vardı. Bu taburlardaki 7.000 amelenin 3.637'si Rum, 2.535'i Ermeni ve 828'i ise Müslümandı. Dördüncü Kolordu'ya bağlı 9.649 amelenin ise 2.672'si Müslüman iken 5.842'si Ermeni'ydi. Dokuzuncu Kolordu'ya bağlı 6.172 amelenin 4.869'u Ermeni ve 1.199'u Rum'du (Mutlu, 2007: 52). Beşinci ordunun Birinci Tekfurdağı Amele Taburu Çanakkale'de çalışmakta olup 125 Müslim, 981 Ermeni toplam 1.114 mevcuda sahipti (Özdemir, 1994: 52).

18 Haziran 1915 tarihinde Askeri Demiryolları Genel Müdürlüğünün isteği üzerine Dokuzuncu Kolordu Komutanlığı kendine bağlı sancaklardaki toplam Ermeni ve Rum sayısını gösteren bir cetvel düzenlemiştir. Cetvele göre bağlı sancaklardaki amele efradının çoğunluğu Ermenilerden oluşmakta olup toplamda 4.869'u bulmaktaydı. Toplam 6.172 amele efradının 1.199'u ise Rum'du (1994: 53). Pozantı'ya iki saat mesafede bulunan Karaisalı kazası Belededik mevkiindeki tren yolu yapımında çalışan Amele Taburu'nda 300'den fazla Ermeni çalıştırılmış (BOA. DH. ŞFR. 00507.00072.001) olduğu da resmi arşivlere yansımıştır.

Amele Taburları'ndaki yoğun gayrimüslim mevcudiyetine, örneklerde verilenler dışında, diğer taburların birçoğuyla ilgili yapılacak herhangi

bir araştırmada da rastlamak mümkündür. Zaten önceki bölümlerde de belirtildiği üzere, bu uygulamayı gayrimüslim nüfusu hedefleyen bir etnik denetim aracı olarak düşünmek gerekmektedir. Nitekim, ağırlıklı olarak Ermenilere uygulanan bu prosedür sonraki süreçte Yunanlılara da uygulanmış; Yunanlılar ilk önce Osmanlı Ordusu'na dahil edilip sonrasında Amele Taburları'na aktarılmış ve bu taburlar Kafkasya ve diğer savaş alanlarında yol yapımında kullanılmıştır (Morgenthau, 1918: 213).

Birinci Dünya Savaşı'nda faaliyet gösteren Amele Taburları'ndaki baskın etnik unsurlar bir kenara bırakıldığında resmin görünenden daha renkli olduğunu da vurgulamak gerekir. Örneğin, savaşa diğer birçok gayrimüslim Osmanlı vatandaşı gibi Amele Taburları bünyesinde katılan Haim Nahmias isimli bir Yahudi'nin günlüğüne göre kendisinin kampında Ermeniler ve Yahudiler dışında Araplar ve Kürtler de çalışmakta olup toplam nüfus 600'dü (Abramson, 2012: 24). Hatta aynı kaynağa göre, bu birliklerde görev yapan Müslüman Araplar da en az Hristiyan ve Yahudiler kadar zalimce muamelelere maruz kalmışlardı (2012: 21).

İhtiyaç durumuna göre, Harbiye Nezareti savaş esnasında savaşta esir alınanlardan da yararlanma yoluna gitmiştir. Esirlerden de Amele Taburları'nın çalışma alanlarının benzeri alanlarda istifade edebilmek amacıyla "üsera taburları" adıyla taburlar oluşturulmuştur (Özdemir, 1994: 77-78). Nitekim, Osmanlı Hilal-i Ahmer Başkanlığı, Fransız savaş esirlerinin Afyonkarahisar ve Çankırı savaş esirleri garnizonlarından Pozantı-Belemedik esir Amele Taburları'na nakledilmesi için Hariciye Nezareti'nden izin talep etmiş olup Fransız savaş esirlerinin isimlerinin yer aldığı bir adet de liste takdim etmiştir (BOA. HR. SYS. 02221.00004.001).

Yaş aralığına bakıldığında, bu taburlarda bulunanların büyük ölçüde silahsızlandırılmış gayrimüslim askerlerden oluşmaları dolayısıyla oldukça genç oldukları sonucuna varılabilir. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki, savaşın arifesinde 20 ile 45 yaş arasındaki Ermeni erkekler düzenli orduda bulunmak üzere askere alınmışken, 15-20 yaş arasında kalan daha gençler ve 45-60 yaş arasında bulunanlar daha yaşlılar Amele Taburları'nda çalıştırılmıştır (Zürcher, 2002). Dolayısıyla, düzenli ordudan Amele Taburları'na transfer edilenlerle birlikte zorunlu çalışmaya konu olan efradın yaş aralığının genel olarak 15-60 yaş arasında olduğu söylenebilir.

Tahmin edileceği üzere, Amele Taburları'ndaki asker işçiler erkeklerden oluşmaktadır. Ancak ilginç bir şekilde, aynı dönemde Kadın Amele Taburları

gibi uygulamalara da rastlamak mümkündür. Kadınları Çalıştırma Cemiyeti başkanı ve Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın emriyle 10 Eylül 1917 günü Birinci Ordu bünyesinde oluşturulmuş olan Kadın İşçi Taburu, Kadınları Çalıştırma Cemiyeti aracılığıyla toplanmış olan birtakım fakir kadınların gözlerden uzak bir kışlada Osmanlı Ordusu tarafından yedirilmesi, içirilmesi, giydirilmesi ve barındırılması için kurulmuştur. Enver Paşa, 2 Kasım 1918 günü İstanbul'dan 'gitmek zorunda' kalınca, onun kurdurmuş olduğu Kadın İşçi Taburu da bir ay içinde, 1 Ocak 1919 günü, lağvedilerek tarihe karışmıştır (Karakışla, 2015: 23). İşin aslı, Birinci Kadın İşçi Taburu hiçbir zaman doğru dürüst üretime geçmeyi başaramamıştır. Taburun kurulduğu ilk günlerde tarımsal üretim için çalışmalara başlanmış, ancak bir iki günlük bir çalışma sonrasında çoğunluğu İstanbullu olan kadın işçilerin bu işlere hiç de yatkın olmadığı anlaşılmış; henüz kontratlar imzalanmamış olduğu için, kadın işçilerden bir bölümü kendilerine verilmiş olan ağır işlerden çabucak yılarak taburdan hemen ayrılmak istemişlerdir. Ayrıca, daha sonra girilen yol inşaatı da başarısızlıkla sonuçlanmıştır. El arabalarıyla taş, toprak, kum taşıtılan, toprak düzleştirilmesi ve hendek açılması gibi ağır işlere koşulan kadın işçiler pek az iş yapabilmıştır (2015: 132). İstanbul dışında diğer ordu komutanlıkları bünyesinde de benzer girişimlerde bulunulmuştur. Bunların başarılı olanlarından birisi Cemal Paşa'nınki olmuştur. Suriye'de Cemal Paşa'nın öncülüğünde, Dördüncü Ordu'nun bünyesinde Kadın Amele Taburları oluşturulmuş, bu taburlar pamuk hasadı için Çukurova yöresine sevk edilmiştir (Toprak, 1988).

Amele Taburları'nın Faaliyet Alanı ve Zorunlu Çalışmanın Karanlık Yüzü

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde yapılacak hızlı bir çevrimiçi gezi, Amele Taburları'nı oluşturan silahsız askerlerin ne türden işlerde çalıştırıldığı hakkında önemli ölçüde fikir vermektedir. Bu taburların teorik olarak temel amacı, düzenli Türk askerlerini cephede görev yapmak üzere serbest bırakmak; yol onarımı ve yapımı, demiryolu hatlarının döşenmesi, kum torbalarının doldurulması, su borularının döşenmesi, ordu kamplarının ve askeri tesislerin inşa edilmesi gibi çeşitli hizmetleri yerine getirmek olmuştur (Abramson, 2012: 19). Bununla birlikte, Birinci Dünya Savaşı'nda, kelimenin birinci anlamıyla zorunlu çalışmaya konu olan bu birliklerin her an denetim altında olmaları gereği ve savaşın yarattığı kaotik durum nedeniyle, çalışma alanları düşünülenin çok daha ötesine taşmıştır. Bununla ilgili bazı örnekler verilebilir.

Osmanlı'nın son dönemlerinde büyük bir belaya dönüşen çekirge istilalarına karşı verilen mücadelede mahalli işgücünün yetersiz kaldığı durumlarda yerel

yönetimler merkezi yönetimden yardım talebinde bulunmuş; çekirgelerin telef edilmesinde ordu birliklerinden ve özellikle Amele Taburları'ndan azami ölçüde faydalanılmıştır (Gönüllü, 2012: 22). Ağustos 1918'de Eskişehir Mutasarrıflığından çekilen bir telgrafta, "Karahisar hududu üzerindeki çekirgelerin yok edilmesi için Amele Taburları'ndan başka askerlere de ihtiyaç duyulduğu" (BOA. DH. İ. UM. EK. 00016.00021.001) ifade edilmiştir.

Amele Taburları'nın doğrudan savaşla ilişkili olmayan, daha mahalli düzeydeki işlere koşulduğu da vakidir:

23 Haziran Perşembe günü saat 3 dolaylarında Ömerli mıntkasının Derindere mahallinde ve şose yolunun yakınındaki ormanda yangın meydana gelmiştir. Civardaki köylerin ahalipleri ve Amele Taburları müfrezesi tarafından gösterilen gayretler neticesinde söndürüldüğü Üsküdar Mutasarrıflığından İstanbul Valiliği'ne bildirilmiştir. (BOA. DH. İ.UM. EK. 00017.00036.001)

Bahr-i Sefid (Akdeniz) Boğazı Müstahkem Mevki Kumandanlığı emrindeki Bursa Amele Taburu, Kumkale bataklığının kurutulması işinde istihdam edilmiştir. Ordunun terhisinden dolayı mevcudu azalmış olan mezkûr Amele Taburu da lağvedileceği, işbu bataklık kurutma işine devam edilecekse şimdiye kadar orada yapılan işler hakkında malumat almak üzere Nafia Vekâleti tarafından Kıtaat-ı Müteferrika Teşkilatı'ndan (küçük işler için oluşturulan kıtalar) bir memur tayin edildiği. (MSB. GNKUR. ATASE. 110.9.1.10.68.0.28)

de resmi belgelere geçmiştir. Uzun süren savaş süresince, Osmanlı Ordusu'nun çeşitli sahalarda kullandığı değişik madenlere de ihtiyacı olmuştur. Ülkenin bir savaşta olması bu madenlerin çıkartılmasını zorlaştırdığından Amele Taburları madenlerin çıkartılmasında da çalıştırılmışlardır (Özdemir, 1994: 156).

Amele Taburları, rütbelilerin ve ordu bünyesinde çalışan doktorların kişisel hizmetini de görmüştür. Örneğin, Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakale ve Doğu cephesinde doktorluk yapmış olan Avedis Cebeciyen o dönem tutmuş olduğu günlükte Amele Taburları'nın gerekli olduğunda kendisinin yükünü taşıdığını (2019: 60); yardıma ihtiyaç duyduğunda (örneğin, atı çamura saplandığında) Amele Taburları askerlerinin yardımına koştuğunu (2019: 61) yazmıştır. Hatta ittifak devletlerine ait bir uçak düştüğünde bile yine Amele Taburları'ndan destek alınmıştır (2019: 76).

Amele Taburları'nın faaliyet alanları çalışma koşulları hakkında genel bilgiler vermektedir. Çalışma koşullarının zorluğu ve bu taburlarda bulunanların içine düştüğü mahrumiyet ve acizyet büyük ölçüde bir etnisite ve kimlik sorunu olarak değerlendirilmeli ve Ermeni Tehciriyle ilişkisi üzerinden değerlendirilmelidir. Bu bağlamda, öncelikle beslenme ve gıda konusundaki ciddi eksikliklerden bahsetmek gerekmektedir. Savaş döneminde azalan üretim, ulaşımla ilgili sorunlar, kötü idare ve suistimal gibi faktörler nedeniyle, özellikle son iki yıl, ülkenin her yerinde ağır bir kıtlık hüküm sürmüştü ve bu kıtlığa bağlı olarak yüksek ölüm oranlarına ulaşılmıştır (Yalman, 2019: 156). Ülkenin genelinde olduğu gibi, Osmanlı ordusu ve daha bariz ve görünür bir biçimde Amele Taburları da bu yoksunluktan payını almıştır.

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nda ücretli askerlik yapıp çeşitli kademelerde görev alan Venezuelalı asker Rafael de Nogales "Osmanlı Ordusunda Dört Yıl" isimli kitabında (2008: 53-54) Hınıs'ta görevde olduğu süreçte rastladığı silahları alınmış ve un çuvalı taşıyan Ermeni askerlerin günlük yemek miktarının yarım kilo ekmekten az olduğunu, onları götüren jandarmalardan kafilenin yarısının yol boyunca soğuk ve açlıktan öldüğünü öğrendiğini belirtmiştir. Yine Nogales'in yazdığına göre, Mamure'den Kadme'ye yapılan yolda çalışan Amele Taburları'na ait arabalar subaylar tarafından nakliyecilere kiralanmış, Halep'ten bölgeye düzenli olarak gönderilen yiyecek maddeleri ise satılmıştır (Nogales, 2008: 134). Bir başka kaynaktan belirtildiğine göre, Filistin'de kurulan Amele Taburları'nda çalışan asker işçiler son derece kötü kalitede ve asgari düzeyde yiyecek ile yetinmek zorunda kalmışlardır (Abramson, 2012: 22). Benzer şekilde, İzmir sınırında bulunan Amele Taburları'nda ekmek sıkıntısının bulunduğu ve tabur efradına günde iki ekmek verilmesi gerektiği bildirilmiştir (Özdemir, 1994: 128). Buradan anlaşılan, bu bölgede hâlihazırda verilen günlük tayının iki ekmek değerinde bile olmadığıdır.

Yetersiz beslenme ve diğer bazı faktörlerin bileşimi yaygın sağlık sorunları ve çeşitli salgın hastalıkların da önünü açmıştır. Dolayısıyla, Amele Taburları'nda çalışan asker işçilerin karşılaştığı önemli sorunlardan bir diğeri de salgın hastalıklar olmuştur. Çoğunlukla 20-45 yaş grubunda olan ve birlikler hâlinde çalışmak zorunda kalan amelelerde yetersiz beslenme, uzun süren yolculuklar ve ağır çalışma şartları, hastalık vakalarını ortaya çıkarmıştır. Örneğin, binin üzerinde çalışanı bulunan Bolu İkinci Amele Taburu'nun envanterindeki konaklama ve iâşe ile ilgili listeye bakıldığında 14 kazan, 3 kepçe, 2 tava, 1 kevgir, 97 çini karavana ve 21 teneke karavana olduğu göze çarpmaktadır (Lüleci, 2020: 773-774). Özellikle, karavana

sayılarının azlığı ortak kullanım ve hijyen konusunda bazı soru işaretlerini akla getirmektedir.

Diğer yandan, savaş sırasında ordunun bütün birliklerinde görülen sağlık hizmetlerindeki yetersizlik, Amele Taburları'nda daha fazla hissedilmiştir. En büyük problemlerden bir diğer ise, sağlık personelinin yetersizliği olmuştur (Özdemir, 1994: 119). Sağlık personelinin yetersizliği; bedenlen yorucu işlerde çalışılması, hava durumundan bağımsız olarak sürekli olarak arazide bulunulması, gayrisihhi olan çadırlar gibi fazla korunması olmayan barınaklarda barınılması; temizlik imkânlarının yetersizliği gibi nedenlerden dolayı Amele Taburları'nda kolera, lekeli humma, frengi, uyuz gibi salgın hastalıklar yaygınlaşmıştır (1994: 119-123). Yukarıda da adı geçen Haim Nahmias isimli Yahudi asker günlüğünde kendi taburundaki askerlerin zayıf düşmekten sürekli bayıldıklarını; diğerlerinin ise astsubayların açtığı yaralar nedeniyle hastalandığını ifade etmektedir. Hatta, Nahmias, hastanede iki hastanın bir yatağı paylaştığını ve bu nedenle kampta hastalıklarını bildirmekten kaçındıklarını, çünkü tifüs hastası biriyle aynı yatağı paylaşma korkusu taşıdıklarını da aynı metinde bildirir (Abramson, 2012: 27). Benzer şekilde, Takvor Hopyan da anılarında (2017: 85) bittin ve onun sebep olduğu tifüsten ölen "amele taburu" Ermeni askerlerinin haddi hesabı olmadığını ifade etmiştir.

Bununla birlikte, Amele Taburları'nın yaya birlikler olduğunu belirtmek gerekir. Nitekim, taburlarda genel anlamda bir hayvan ve alet edevat sorunu da daima baş göstermiştir. İhtiyaç duyulan malzeme sayısı ile işin zorluk düzeyi arasında ters orantı olduğundan koşullar günden güne çekilmez bir hâl almıştır. Örneğin; Anadolu'nun farklı yerlerinde olduğu gibi, Bolu İkinci Amele Taburu'nun malzeme ihtiyacı görev süresince gündemden hiç düşmemiştir. Yol yapımında çalışmak üzere İstanbul'a gönderildiğinde, taburun elinde 3 balyoz varken fazladan 10 balyoz; 3 taş çekici varken fazladan 100 taş çekicine; yine benzer şekilde daha fazla sayıda kazmaya, küreğe ihtiyaç duyulduğu yetkililere bildirilmiştir (Lüleci, 2020: 769-771). Diğer yandan, Arap aşiretleri bu dönemde Osmanlılara deve satmakta pek istekli olmadıklarından, özellikle deve genelde de yük hayvanı tedarikinde sıkıntı çekilmiş, bu durumda malzemelerin önemli bir kısmı Amele Taburları'ndaki askerlerin sırtında taşınmıştır (Zürcher, 2005: 208-209).

Savaş esnasında, büyük probleme dönüşen sorunlardan bir diğeri de barınma olmuştur. Bir bölgede o bölgenin adıyla teşkil edilen Amele Taburları daha önce de belirtildiği gibi buldukları bölgeden yüzlerce kilometre uzakta

bulunan yerlere sevk edilebilmişlerdir. Dolayısıyla, tabur efradının kalacağı belirli bir koğuş ya da garnizon olmamıştır. Taburlar çoğunlukla devlete ya da sivillere ait binalarda barındırılmaya çalışılmıştır, ancak ne var ki bu barınakların sıhhi şartlar açısından uygun olduğunu söylemek mümkün değildir (Özdemir, 1994: 127).

Haim Nahmias, günlüğünde arazinin büyük bir kısmının her türlü hava koşulunda yaya olarak geçildiğini ve yürüyüşlerin, çoğu zaman dondurucu soğukta ve yiyecek ya da su olmaksızın yapılan dağ geçişlerini içerdiğini; barınmaları için verilen her bir kışlanın, bir öncekinden daha kötü olduğunu belirtmiştir. Günlüğüne bu barınaklardan birinin yerden yüksekte inşa edildiğini ve yukarıda yatanların idrarının aşağıda uyuyanların üzerine damladığını yazmıştır. Nahmias, bu kışlalardan birini “insanların diri diri gömüldüğü bir yer” olarak tanımlamıştır (Abramson, 2012: 26). Aynı günlükte, Şam’da Amele Taburu askerlerinin barındırıldığı kışlaların, kabaca inşa edilmiş çamurdan kulübelere ibaret olduğu, bitlerin yerde yatan askerleri akrep gibi ısırıp vücutlarını kan içinde bıraktığı ve bu kışlalarda 15 tuvalete 1.000 kişinin düştüğü (2012: 25) ifade edilmiştir.

Amele Taburları’ndaki zorlu yaşam koşullarının bir yansıması da işçi askerlerin sıkça firar etme girişiminde bulunmuş olmasıdır. Örneğin, Harbiye Nazırı Vekilliği tarafından yazılan resmi bir belgeye göre;

Sabit Jandarma kıtalarının istenilen düzeyde faaliyet yapmamlarından dolayı Amele Taburları efradı arasında firar edenlerin adedi günden güne arttığı Birinci Ordu Kumandanlığından bildirilmiştir. Bu durum jandarmaların seferberlik gibi mühim bir zamanda kendilerinden beklenen hizmet ve gayrete muvafık görülmediğinden, uhdelerine verilen vazifeleri hakkıyla yerine getirmeleri ve firar edenlerin bir an evvel yakalanmaları hususunda Harbiye Nezareti’nden bir tezkire (resmi yazı) gönderilmiştir. Bu tezkirede Konya, Hüdavendigar (Bursa) Vilayetleriyle İzmit, Bolu, Karacahisar-ı sahip (Afyonkarahisar) Mutasarrıflıklarında bundan sonra firar olaylarının olmaması için gerekli tedbirlerin alınması gerektiği bildirilmiş ve sorumlu kişiler uyarılmıştır. (BOA. DH. EUM. KLU. 00006.00039.001; BOA. DH. EUM. KLU. 00006.00039.002)

Her ne kadar, bu resmi belgede firar girişimleri taburların içinde bulunduğu koşullara değil de görevli kimselerin işlerini layıkıyla yerine getirememesine bağlansa da zor çalışma koşullarının birincil sebep olduğu rahatlıkla öne sürülebilir. İşin aslı, ağır cezalara rağmen firar kalıcı bir sorun olmuştur (Abramson, 2012: 25). Hatta makalenin yazarı, özellikle gayrimüslimler

açısından Amele Taburları'nın ne türden bir zorluğa işaret ettiğini onların din değiştirme talepleri üzerinden bile değerlendirilebileceğini öne sürmektedir. Yine Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde "Amele taburları efradından bazı Ermenilerin kumandanlara müracaatla aileleriyle birlikte ihtida arzusunda buldukları" (BOA. DH. ŞFR. 00483.00071.001); "Niğde Amele Taburu menzil efradından bazı Ermenilerin ihtidalarının kabulü için müracaat etmekte oldukları" (BOA. DH. ŞFR. 00667.00024.001.) gibi belgelere rastlamak mümkündür.

Amele Taburları deneyimi bu taburlarda bulunan tüm asker işçiler açısından travmatik bir düzene (ya da düzensizliğe) işaret etmekle birlikte bilhassa gayrimüslimler açısından bir tür ölüm kalım meselesine dönüşmüş gibi görünmektedir. Kendisi de dördüncü orduya bağlı bir Amele Taburu'nda çalışmış olan Alexander Aaronsohn (2003: 42) sabahın saat 6'sından akşamın 7'sine kadar, öğlen vakti verilen bir saatlik ara ile zorlu bir çalışma düzenlerinin olduğunu; paraları olduğundan dolayı, gözcülere verdikleri rüşvetler yoluyla bir kısım kolaylıklara sahip olabildiklerini ancak bunun da fazla uzun sürmediğini ve olabildiğince yumuşak davranışlarla tüm zorbalıklara tahammül etmek zorunda kaldıklarını ifade etmektedir. Nogales de Agâh isimli bir yarbayın tehcir kapsamında İslahiye'den geçen Ermeni kabilelerden parası olduğunu düşündüğü kişileri Amele Taburları'na alacağı tehdidiyle korkuttuğu ve bu yolla onlardan para sızdırdığından bahsetmiştir (Nogales, 2008: 134). Nitekim, bir başka kaynakta Amele Taburları'ndaki Ermeni askerlerin durumunun sürgünden farklı olmadığı, hatta daha da beter koşullarda sürekli olarak uzaklara doğru sürüldükleri (Hopyan, 2017: 71) ifade edilmiştir.

Son olarak, halkın gayrimüslim Amele Taburları askerleri hakkında ne düşündüğü onlara karşı nasıl bir yaklaşım sergilediği de merak uyandıran bir konudur. Birinci Dünya Savaşı odaklı yapılan okumalarda bu konuyla ilgili belirli fikirler edinilmiş olmakla birlikte net bir ifadeye ulaşılamamıştır. Bu noktada, Kurtuluş Savaşı döneminde tekrardan kurulan Amele Taburları'ndan birinde bulunan Yahudi bir askerın şu sözleri aydınlatıcı olabilir: "Size bir şey söyleyeceğim ama bunu gazetede yayınlamayın. Erzurum'a giden yolda, birkaç köyden geçiyorduk. Bizi gören kadınlar, savaşa gittiğimizi sandılar. "Oğlum!" diye ağlamaya başladılar. Ama bize eşlik eden jandarma onlara, "Ağlamayın. Bunlar kâfirler" dedi. Ağlayan kadınlar bize hakaret etmeye ve taş atmaya başladılar" (Neyzi, 2010: 25).

Sonuç

Osmanlı'da, geleneksel anlamda, geri hizmet birliği nitelikleriyle orduya destek olmak üzere sahaya koşulan Amele Taburları, bir yönüyle tarihçileri ilgilendiren ancak özellikle de Birinci Dünya Savaşı'ndaki biçimiyle bir tür despotik çalışma rejimine işaret ettiğinden sosyal politikacılar açısından da üzerinde özenle çalışılması gereken konulardan birisidir. Ne var ki, konunun önemine ters düşen iki unsur yazar açısından çalışma sürecini zorlaştırmıştır. İlki, Amele Taburları'na ilişkin mevcut kaynakların büyük ölçüde Osmanlı Türkçesi ve Ermenice yazılmış olmasıdır. Giriş kısmında belirtildiği üzere, gerekli olduğu düşünülen resmi arşiv belgelerini çevirirken profesyonel çevirmen desteği alındı, ancak Ermenice metinlerin ise sadece Türkçe ya da İngilizceye çevrilmiş olanlarından faydalanılabildi. Ermenice öğrenmek spesifik ve uzmanlık gerektiren alanlarda çalışan araştırmacılar için bir seçenek olabilir belki, ancak bugün Türkiye'de sosyal bilimler alanında çalışan birinin Osmanlı Türkçesini okuyamaması hem ondan hem de akademik camiadan çok şey götürüyor gibi görünmektedir. Yazar bu durumu bir eksiklik ve öz eleştiri konusu olarak çalışma boyunca gündeminden düşürmemiştir.

İkinci unsura gelinirse, o da dil sorununun da bir fonksiyonu olarak kaynak konusunda yaşanan sıkıntıdır. Yazar, Amele Taburları konusuna uzun süredir ilgi göstermektedir ancak bu alanda bir kaynak bolluğundan bahsetmek zordur. Resmi belgeler konunun belirli yönlerine değinip meseleyi orada bırakmaktadır. Bu noktada, günlük, biyografi ve anı gibi belgeleri kullanmak yol gösterici olmuştur. Yaşar Tolga Cora'nın çevirmenliğini de yaptığı "Harbiyeli Bir Osmanlı Ermenisi: Mülazım-ı Sani Sürmenyan'ın Savaş ve Tehcir Anıları" isimli kitabın önsözünde vurguladığı üzere, tarihçiler otobiyografilere ve anılara her zaman şüpheyle bakmakta ve onları birincil kaynak saydıkları arşiv belgelerinden daha aşağıda görmektedirler. Buna ise otobiyografi ve anının da tarih gibi "hakikat"i sunma iddiasına sahip olması neden olmaktadır, ancak bu tür eserlerin temel dayanağı, akademik bir disiplin olan tarihin kaynaklarından farklı biçimde kişisel hafızaya dayanmaları ve bir noktaya kadar kişisel kaygı ve inisiyatifle kaleme alınmış olmalarıdır. Bir diğer ifadeyle, tarihçinin belge okuyarak ulaşacağı nesnel olma iddiası taşıyan yorumlara anının yazarı hatırlama ve yazma esnasında ulaşmıştır. Bunun da akademisyen tarihçiyi rahatsız etmesi kaçınılmazdır (Sürmenyan, 2015: 25).

Mevzu bahis zorluklara rağmen, Amele Taburları zorunlu çalışma ve emek denetimi gibi konulara ilgi duyan araştırmacılar ve akademisyenler

tarafından kesinlikle üzerinde daha fazla, hatta multidisipliner bir bakış açısıyla, çalışılması gereken bakir bir konudur. Azınlıklar, gayrimüslimler, milliyetçilik, Ermeni Tehciri gibi başlıklarla iç içe geçmiş doğası bazen araştırmacılar üzerinde konudan kaçmayla sonuçlanan bir tabu etkisi gösterse de İkinci Dünya Savaşı'nda Almanya'da ya da Stalin dönemi Sovyet Rusya'sında savaş esirlerine ya da muhaliflere uygulanan despotik denetime dayalı zorunlu çalışma biçimlerine benzeyen net bir örnektir. Bir yüz yıldan fazla süren gayrimüslimlerin zorunlu askerlik sistemine ne şekilde içerilecekleri ve Osmanlılık tartışmalarının kısa sayılabilecek bir süre zarfında Amele Taburları'yla sonuçlanması dönemin siyasi atmosferi hakkında da çok şey söylemektedir. Bu nedenle, Balkan Savaşları'na özel bir vurgu yapılmıştır. Burada amaçlanan devletin belirli koşulların baskısı altına girdiği anda bir panzehir olarak emeğin denetimini nasıl bir motivasyonla gündemine taşıdığını ortaya koymaktır. Bakunin'in de belirttiği gibi (1998: 77), devlet baskısı gerektiğinde aleni gerektiğindeyse gayri resmi tahakküm biçimini alabilmektedir.

Taburlara konu olan silahsızlandırılmış kitle, her ne kadar aralarında Müslüman Türk unsurlar bulursa da büyük ölçüde genç gayrimüslimlerden oluşmakta ve emeklerinin denetim alınması suretiyle devletin başına "bela" olma potansiyel ve kapasiteleri bertaraf edilmektedir. Düzenli orduda bulunan askerlerinkinden kat be kat daha zor olan hayat şartları bu asker işçilerin tüm enerjilerini soğurmuş ve Ermeni Tehciriyle birlikte düşünüldüğünde kısa sayılacak bir süre zarfında onları bir tür felakete sürüklemiştir. İnsanın aklına ister istemez Osmanlı, Balkan Savaşları'ndan büyük bir darbe almamış olsaydı ve Osmanlılık düşüncesi milliyetçiliğe yenik düşmeseydi sonuç ne olurdu, Amele Taburları yine kurulur muydu, kurulsaydı bileşimi ve çalışma şartları nasıl olurdu gibi sorular geliyor. Kuşkusuz bu sorular cevapsız kalmaya mahkumdur, ancak şu da bir gerçek ki (en azından yazarın yaptığı okumalara dayanarak söylemek gerekirse) bu yapının gayrimüslimler açısından ceza olarak kullanılması Birinci Dünya Savaşı'na (ve sonrasında Kurtuluş Savaşı'na) özgü bir fenomen gibi görünmektedir. Daha önceki dönemlerde faaliyet gösteren Amele Taburları'nın kelimenin birincil anlamıyla geri hizmet birliği olarak hizmet gösterdiği ve sonraki süreçte deneyimlendiği biçimiyle zalimane çalışma şartlarıyla karşılaşmak zorunda kalmadığı öne sürülebilir. Nitekim, Ermeni askerlerin silahsızlandırılmasını emreden karardan sonra Amele Taburları'nda hizmette bulunmak Ermeniler arasında belirsiz bir gelecek ve büyük olasılıkla ölümlerle ilişkilendirilmeye başlanmıştır (Cora, <https://encyclopedia.1914-1918-online.net>).

Son olarak, Amele Taburları'nın Birinci Dünya Savaşı ile son bulmadığını da bir kez daha hatırlatmak gerekmektedir. İşin aslı, Mondros Antlaşmasıyla Osmanlı ordusunda 1919 yılı başlarında lağvedilen Amele Taburları, Kurtuluş Savaşı'nın başlamasıyla birlikte aynı gerekçelerle yeniden teşkil edilmiştir (Karagöz, 2019). Çalışmanın kapsamı dışında kalması sebebiyle bu metinde detayına girilmeyen bu konu gelecek dönemde ayrı bir çalışmanın konusu olarak tasarlanabilir.

Sonnotlar

1- Angarya ve zorunlu çalışma arasındaki temel fark çalışma karşılığında bir ücretin ödenip ödenmediğiyle ilgilidir. Ancak ne var ki, herhangi türden bir zorunlu çalışma biçiminin belirli bir süre sonunda angaryaya ya da angarya biçimindeki bir çalışmanın zorunlu çalışmaya dönüşmesi de muhtemeldir. Arada oldukça ince bir çizgi bulunmakla birlikte esas mesele çoğu zaman güç sahibinin amaç ve niyetiyle ilgilidir.

2- Bknz: Ökte F (ty). *Varlık Vergisi Faciası*. İstanbul: Nebioğlu Yayınevi.

3- Bknz: Ufuk Gülsoy.

4- Bu biraz da İkinci Abdülhamit'in iktidarı boyunca güttüğü denge siyaseti ile ilgili bir durum olsa gerek.

Kaynakça

Aaronsohn A (2003). *Türk Ordusuyla Filistin'de: Bir Yahudi Askerin 1. Dünya Savaşı Notları*. Çev. N Alkan, İstanbul: Selis Kitaplar.

Abramson G (2012). Haim Nahmias and the Labour Battallions: A Diary of Two Years in the First World War. *Jewish Culture and History*, 14(1), 18-32.

Akar R (2009). *Başkale Yolcuları: Varlık Vergisi ve Çalışma Kampları*. İstanbul: Doğan Kitap.

Akçura Y (1995). *Üç Tarz-ı Siyaset*. Hazırlayan. R Duymaz, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Akkuş Y ve Yıldırım K (2017). Dünyada ve Osmanlı'da Zorunlu Çalıştırma: 'Amele-i Mükellefe' Uygulaması ve Tarihsel Gelişimi. *Çalışma ve Toplum*, 2, 507-546.

Aktar A (2021). *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları*. İstanbul: Aras Yayıncılık.

Allain J (2018). What Is Forced Labour? A Practical Guide for Humanities and Social Research. İçinde: Genevieve Lebaron (der), *Researching Forced Labour in the Global Economy: Methodological Challenges and Advances*, Oxford University Press, 79-93.

783 Zorlu Günok M (2025). Gayrimüslim Osmanlı Askerlerine Yönelik Bir Zorunlu Çalışma Biçimi Olarak Birinci Dünya Savaşı'nda "Amele Taburları". *Mülkiye Dergisi*, 49(4), 758-787.

Angrick A (2004). *Forced Labour Along the Straße der SS, Forced and Slave Labour in Nazi-Dominated Europe Symposium Presentation*. Washington: Center for Advanced Holocaust Studies, United States Holocaust Memorial Museum.

AÖF (2018). *Sosyal Politika 1*. Eskişehir: AÖF Yayınları.

Bakunin M (1998). *Devlet ve Anarşi*. Çev. C Atilla , Ankara: Öteki Yayınevi.

Beşikçi M (2012). *The Ottoman Mobilization of Manpower in the First World War: Between Voluntarism and Resistance*. Leiden: Brill.

Beşikçi M (2017). Topyekun Savaş Çağında Askeri İşgücünü Seferber Etmek: Birinci Dünya Savaşı Öncesinde ve Esnasında Osmanlı İmparatorluğu'nda Zorunlu Askerlik Hizmeti. İçinde: Erik Jan Zürcher (der), *Askerlik "İşi": Askeri İşgücünün Karşılaştırmalı Tarihi 1500-2000*, Çev. D Şendil, İstanbul: İletişim Yayınları, 523-557.

BOA. DH.EUM.2.Şb.00009.00106.001

BOA.DH.ŞFR.00474.00122.001

BOA.DH.ŞFR.00507.00072.001

BOA.HR.SYS.02221.00004.001

BOA.DH.İ.UM.EK.00016.00021.001

BOA.DH.İ.UM.EK.00017.00036.001

BOA. DH.EUM.KLU.00006.00039.001

BOA. DH.EUM.KLU.00006.00039.002

BOA.DH.ŞFR.00483.00071.001

BOA.DH.ŞFR.00667.00024.001.

Cebeciyan A (2019). *Bir Ermeni Subayın Çanakkale ve Doğu Cephesi Günlüğü*. Çev. T Tomasyan, İstanbul: Aras Yayıncılık.

Cora Y T (2025). *Revolutions and Rebellions: Van Resistance as Rebellion (Ottoman Empire/Middle East)*. <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/>, 04.08.2025.

Çatma E (1998). *Asker İşçiler*. İstanbul: Ceylan Yayıncılık.

Çaykiran G (2021). Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusundaki Ermeni Askerler ile Rus ve Fransız Ordularındaki Ermeni Gönüllü Birlikleri (1914-1921). *Ermeni Araştırmaları*, 70,107-140.

Das D (2022). *Slavery and Forced Labour*. *Indian Journal of Integrated Research in Law*, 2(2), 23-37.

Esin P (1982). *İş Bölümü, Yabancılaşma ve Sosyal Politika*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.

Gönüllü A R (2012). Konya Vilayetinde Meydana Gelen Çekirge İstilaları (1866-1917). *Tarihin Peşinde: Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8, 1-41.

Gülsoy U (2000). *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*. İstanbul: Simurg Yayınevi.

Gümüş M (2008). Anayasal Meşruti Yönetime Medhal: 1856 Islahat Fermanı'nın Tam Metin İncelenmesi. *Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 47, 215-240.

Hacısalihoğlu M (2007). Osmanlı İmparatorluğu'nda Zorunlu Askerlik Sistemine Geçiş: Ordu-Millet Düşüncesi. *Toplumsal Tarih*, 164, 58-64.

Herbert U (2000). Forced Labourers in the Third Reich: An Overview. *International Labour and Working-Class History*, 58, 192-218.

Hopyan T (2017). *Milleti Sadıka'dan 1915 Ermeni Tehcirine: Pederimin Anıları*. İstanbul: Puslu Yayıncılık.

ILO (International Labour Organisation) (2015). Combating Forced Labour: Employers' Frequently Asked Questions. Geneva: ILO.

Karagöz M (2019). Birinci Dünya Savaşı'nda IV. Ordu Menzilinde Amele Taburları. *Güvenlik Stratejileri*, 15(30), 379-415.

Karakışla Y S (2015). *Osmanlı Ordusunda Kadın Askerler: Birinci Kadın İşçi Taburu*. İstanbul: Akıl Fikir Yayınları.

Keyder Ç (2014). *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Kılıç V K (2013). Osmanlı Devleti'nde Azınlıklar. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 21, 339-354.

Kırlı C (2019). Tanzimat: Düzen ve Kaos. *Toplumsal Tarih*, 311, 80-85.

Kırmızı A (2002). Osmanlı Bürokrasisinde Gayrimüslim İstihdamı. *Divan İlmî Araştırmalar*, 13, 295-306.

Koloğlu O (2005). *Abdülhamit Gerçeği*. İstanbul: Pozitif Yayınları.

Lüleci A (2020). Bir Zamanlar Bolu İkinci Amele Taburu (1914-1918). *BAİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20(3), 761-777.

Morgenthau H (1918). *Secrets of The Bosphorus*. London: Hutchinson&Co.

Mutlu C (2007). *Birinci Dünya Savaşında Amele Taburları*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.

Neyzi L (2010). *Amele Taburu*. İstanbul: The Isis Press.

Nogales R D (2008). *Osmanlı Ordusunda Dört Yıl (1915-1919)*. Çev. V İlmen, İstanbul: Yaba Yayınları.

Özdemir S (1998). Türkiye'de Zorunlu Çalışma Uygulamaları. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 1998, 41-42, 181-214.

785 Zorlu Günok M (2025). Gayrimüslim Osmanlı Askerlerine Yönelik Bir Zorunlu Çalışma Biçimi Olarak Birinci Dünya Savaşı'nda "Amele Taburları". *Mülkiye Dergisi*, 49(4), 758-787.

Özdemir Z (1994). I. Dünya Savaşında Amele Taburları. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Gazi Üniversitesi.

Özhazinedar T (2023). Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı, Adalet Fermanı ve Kanun-i Esasî'nin Tahlili. *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, 12(36), 759-786.

Öztürk İ M (2013). İkinci Dünya Savaşı Türkiye'sinde Olağanüstü Ekonomik Kararlar: Milli Korunma Kanunu ve Varlık Vergisi. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 32(54), 135-166.

Shaw S A (2014). *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu Savaşa Giriş*. Çev. B Sümer Aydaş, İstanbul: Türk Tarih Kurumu.

Suciyan T (2021). *Modern Türkiye'de Ermeniler*. Çev. A Günaysu, İstanbul: Aras Yayıncılık.

Sultan Abdülhamit (1975). *Siyasi Hatıratım*. İstanbul: Dergah Yayınları.

Sürmenyan K (2015). *Harbiyeli Bir Osmanlı Ermenisi: Mülazım-ı Sani Sürmenyan'ın Savaş ve Tehcir Anıları*. Çev. Yaşar Tolga Cora, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Şimşek H (2008). Yüzüncü Yılında Meşrutiyet'in İlanı ve Gayrimüslim Cemaatler. *Hittit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(1), 53-73.

Şimşek H (2016). *Osmanlı Son Dönemi Gayrimüslim Cemaatler: 1908-1922*. Ankara: Siyasal Kitabevi.

Taçalan N (1998). *Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken Hasan Tahsin*. İstanbul: Aksoy Yayıncılık.

Taştan Y K (2017). *Balkan Savaşları ve Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*. İstanbul: Ötügen.

Thiel J ve Westerhoff C (2014). Forced Labour. <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/forced-labour/>. 15.04.2025.

Toprak Z (1988). Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyeti: Kadın Askerler ve Milli Aile. *Tarih ve Toplum*, 51, 34-38.

Tunaya T Z (2023). *İkinci Meşrutiyet'in Siyasi Hayatına Bakışlar: Hürriyet'in İlanı*. İstanbul: Kronik Kitap.

Webber C ve Wilddavsky A (1986). *A History of Taxation and Expenditure in the Western World*. Newyork: Simon and Schuster.

Weissbrodt D (2002). *Abolishing Slavery and its Contemporary Forms*. New York: United Nations.

Yalman A E (2019). *Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Zürcher E J (2002). Ottoman Labour Battalions in World War I. Turkology Update Leiden Project Working Papers. <https://www.academia.edu/847454/Ottoman>

Labour_Battalions_in_World_War_I Son erişim tarihi: 18.05.2025.

Zorlu Günok M (2025). Gayrimüslim Osmanlı Askerlerine Yönelik Bir Zorunlu Çalışma Biçimi Olarak Birinci Dünya Savaşı'nda "Amele Taburları". *Mülkiye Dergisi*, 49(4), 758-787. 786

Zürcher E J (2005). *Savaş, Devrim ve Uluslaşma, Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi: 1908-1928*. Çev. E Aydınöğlu, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Zürcher E J (2015). *Osmanlı İmparatorluğu'ndan Atatürk Türkiye'sine Bir Ulusun İnşası: Jön Türk Mirası*. Çev. L Yalçın, Ankara: Akılçelen Kitapları.